

Journal iranian political sociology

Vol. 4, No. 2, summer 2021

The role of "secret political" associations in the constitutional movement (Case study of the role of the secret society)

Abstract

According to the historians of Iranian history, there are many internal factors underlying the constitutional movement, one of which was the political associations that in the years before the constitutional movement made a tireless effort to fight tyranny and corruption of the government and ultimately led to victory. The constitutional movement and the formation of political parties were formed. These associations, which played a role in the internal intellectual fields of the constitutional movement, can be called the official initiators of civil partnerships in Qajar Iran, which according to their statutes were divided into political, state, provincial, trade union, religious, literary and regional associations. One of the major political organizations that called for reforms in the structure of the pyramid of power and government in Qajar Iran and emerged during the reign of Nasser al-Din Shah was the "secret political" associations, especially the secret society. In this research, the author tries to address the role of the secret society in the constitutional movement.

Keywords: Political Associations, Constitutional Movement, Secret Society.

نقش انجمن‌های «سیاسی سری» در نهضت مشروطه

(مطالعه موردی نقش انجمن مخفی)

روح الله طاهرنیا^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰

رضا شعبانی صمغ آبادی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۲

سینا فروزش^۳

چکیده

به گواهی مورخان تاریخ ایران عوامل زمینه ساز فکری داخلی نهضت مشروطه متعددند، یکی از این عوامل انجمن‌های سیاسی بودند که در طول سال‌های قبل از نهضت مشروطه، تلاش خستگی ناپذیری را در راه مبارزه با استبداد و فساد حکومت به عمل آوردند و در نهایت سبب پیروزی نهضت مشروطه و پی ریزی تشکیل احزاب سیاسی گردیدند. این انجمن‌ها را که در زمینه های فکری داخلی نهضت مشروطه نقش داشتند را می توان آغاز کننده رسمی مشارکت‌های مدنی در ایران دوره قاجار نامید که بر طبق اساسنامه خود به انجمن های سیاسی، ایالتی و ولایتی، صنفی، مذهبی، ادبی و منطقه‌ای تقسیم می شدند. یکی از عمده ترین تشکل های سیاسی که خواستار ایجاد اصلاحات در ساختار هرم قدرت و حکومت در ایران دوره قاجار بودند و در دوران ناصرالدین شاه به وجود آمدند، انجمن‌های «سیاسی سری» و بویژه انجمن مخفی بود. نگارنده در این پژوهش سعی دارد که به نقش انجمن مخفی در نهضت مشروطه بپردازد.

واژه های کلیدی: انجمن‌های سیاسی، نهضت مشروطه، انجمن مخفی.

^۱ - دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور تهران، ایران. -

^۲ استاد گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران نویسنده مسئول. yahoo.com@1398_history

^۳ - استاد گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران.

یکی از ارکان انقلابی در ایران دوره قاجار که شبکه نهضت مشروطه طلبی را بیش از پیش ریشه دار کرد و در ارتباطات اجتماعی زمان نهضت مشروطه نقش مهمی داشت، انجمن های سیاسی سری بودند. این انجمن ها در تاریخ نهضت مشروطه ایران فصل جداگانه و مخصوصی دارند؛ ولی از جنبه تعامل انجمن ها با مطبوعات ملی و عوامل ارتباطات اجتماعی در ایران، همین قدر باید یادآوری کرد که انجمن ها در حقیقت، مرکز تهیه مقالات انقلابی روزنامه ها و همچنین مرکز مباحثه و تفسیر و تعبیر نوشته های مطبوعات ملی به شمار می رفتند. انجمن های سیاسی سری که در اواخر قرن نوزدهم در تهران و برخی شهرها به وجود آمده بودند، در اوایل قرن بیستم در اکثر شهرهای بزرگ ایران نیز توسعه یافته و مرکز تجمع و فعالیت ملی گرایان و آزادی خواهان شدند. البته دو دسته مهم روزنامه نگاران و روحانیان در تشکیل این انجمن ها نقش بسیار مهمی ایفا می کردند؛ به طور مثال از پنجاه و چهار نفر عضو نخستین انجمن سری که در تهران تشکیل شد، بیست نفر روزنامه نگار و بقیه روحانی و بازرگان بودند. حضور روزنامه نگاران از این رو در انجمن های سیاسی سری اهمیت داشت که علاوه بر آگاهی و دانشی که از اوضاع داخل و خارج کشور داشتند، روزنامه ها و جزوه های آن ها وسیله ترویج و توسعه انجمن های سری بین مردم بود. البته نقش روحانیان در انجمن های سیاسی سری به علت احترام و نفوذ قابل ملاحظه ای که بین بازاریان و مردم داشتند، مهم بود و از طرفی روحانیان هم از طریق مکاتب و مدارس مذهبی در آموزش و پرورش زمان خود اثر می بخشیدند. ذکر این نکته نیز مهم است که یکی از دستوره های مهم انجمن های سیاسی سری، این بود که هر روز یا هر هفته اعضای انجمن در مرکز خود جمع شده و روزنامه های ممنوعه داخل و خارج کشور را برای یک دیگر بخوانند و اوضاع و احوال مملکتی و فعالیت های خود را مورد بحث و ارزیابی قرار دهند. در نتیجه پیوند روزنامه ها و انجمن های سیاسی سری و ارتباطی که از این طریق حاصل شده بود، اسلحه بسیار مهمی در تبلیغات انقلابی ها و آزادی خواهان به شمار می آمد. (مولانا، ۱۳۶۵: ص ۱۲۲ تا ۱۲۱)

هدف از این پژوهش پرداختن به نقش انجمن های سیاسی و بخصوص نقش انجمن مخفی در نهضت مشروطه است. پرسشی که در پژوهش مطرح می شود این است که انجمن مخفی چه نقشی در نهضت مشروطه داشت؟

روش تحقیق در این پژوهش، از نوع تاریخی، توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه ای و بررسی اسناد است و در بررسی کتابخانه ای منابع دست اولی که راجع به انجمن مخفی نوشته شده در اولویت هستند و اصلی ترین منابع تحقیق اند.

یافته ها و نتایج پژوهش عبارتند از: نقش انجمن های سیاسی و بخصوص نقش انجمن مخفی در نهضت مشروطه و محدود نمودن قدرت پادشاهان قاجار.

بحث

نهضت مشروطیت ایران همانند سایر نهضت‌های بزرگ معاصر سبب ایجاد مجموعه‌ای از نهادها و ارگان‌های دموکراتیک و انقلابی مانند قانون اساسی، مجلس شورا، مطبوعات آزاد و انجمن‌ها شد که بی‌تردید باید آنها را مهم‌ترین دستاوردهای این تحول بزرگ سیاسی و اجتماعی بدانیم. روزنامه حبل‌المتین تهران به مناسبت نخستین سالگرد اعلان نهضت مشروطیت، در سرمقاله‌ی خود تحت عنوان جشن ملی فهرستی از دستاوردهای مزبور به دست می‌دهد: «تشکیل مجلس شورای ملی و تعیین وکلا و مبعوثان ملت... موقوف شدن پیشکش حکام ولایات، آزادی زبان و قلم، ازدیاد جراید و نوشتن مقالات سخت بدون هیچ پروا و ترس به قسمی که در آزادترین ممالک فرنگ معمول است، تشکیل انجمن‌های عمومی و خصوصی، سری و علنی و کثرت وجود ناطقین که به قوت بیان، ملت را به مصالح و مفاسد آگاه می‌سازند و نطق‌های موثر در کمال حریت و آزادی...» (حبل‌المتین، ۱۹۰۷: ش ۷۵) در این زمینه انجمن‌های صدر مشروطه نه تنها یکی از اصیل‌ترین و بدیع‌ترین پدیده‌های این دوره‌ی پرحادثه از تاریخ ایران، بلکه نشان‌دهنده‌ی گسترده‌ی ابعاد جنبش ضد استبدادی، آزادیخواهانه و انقلابی مردمی بودند که پس از گذراندن چند هزارسال در کابوس کهنسال ایرانی برای نخستین بار به صحنه مبارزات فعال سیاسی و اجتماعی کشانیده شدند و به صورتی مستقیم و بلاواسطه تمایل آشکاری به مشارکت در حیات سیاسی و اجتماعی کشور از خود نشان دادند. طلوع انجمن‌ها همزمان با مرحله آغازین گسترش نهضت ضد استبدادی و نخستین عقب‌نشینی دربار قاجار، یعنی صدور فرمان مشروطیت و شکست آنها در جریان کودتای ضدانقلابی محمد علی شاه را می‌توان نقطه عطفی در جنبش نهضت مشروطه دانست. به فاصله‌ی کوتاهی پس از تشکیل نخستین انجمن در شهر تبریز، (کسروی، ۱۳۶۳: صص ۱۵۱-۱۵۰) مردم سایر شهرها نیز بدان تاسی جستند و شمار فراوانی از انجمن در سرتا سر ایران تاسیس گردید و به زودی انجمن‌ها به پدیده رایج در زندگی شهری ایران تبدیل شد. موضوع تاسیس انجمن‌ها به شهرها محدود نماند و در برخی قصبه‌ها و روستاها در آذربایجان و گیلان نیز انجمن‌هایی تشکیل شد. به نوشته حبل‌المتین تهران (شماره ۲۲۲ مورخ ۴ فوریه ۱۹۰۸م) در سراسر ایران و نقاطی که ایرانیان در آن به سر می‌بردند، بیش از هزار انجمن تاسیس شد. پیدایش خودجوش و بدون نقشه و برنامه انجمن‌ها و اقبال بی‌سابقه‌ی مردم ایران به آنها شاهی انکارناپذیر از عزم آنها به دخالت در سرنوشت خود و مشارکت در امر اداره‌ی کشور است. در شرایط فقدان هرگونه سنت دموکراسی و نبود احزاب و جمعیت‌های سیاسی و سازمان‌های صنفی و گروهی، انجمن‌ها در واقع بلاواسطه‌ترین و ساده‌ترین اشکال محافل و مجامعی بودند که افراد می‌توانستند در آن به بحث و گفتگو و تبادل نظر پیرامون مسائل جامعه بپردازند و به صورت سازمان یافته در تعیین سرنوشت سیاسی کشور فعالانه مداخله کنند. انجمن‌های صدر مشروطه اعم از انجمن‌های رسمی (انجمن‌های ایالتی و ولایتی) و انجمن‌های غیر رسمی، عملاً به حیطة‌ای برای پرورش سیاسی تبدیل شدند و از این لحاظ نقش ارزنده‌ای ایفا نمودند. از این رو می‌توان انجمن‌های صدر مشروطه را مکتبی برای تربیت کادرهای سیاسی و پیش‌درآمد احزاب و جمعیت‌های سیاسی بعدی تلقی نمود. (حبل‌المتین، ۱۹۰۷: ش ۷۵)

زمینه پیدایش انجمن‌ها و نظر مورخان و نویسندگان در مورد آنها

برای شناخت زمینه پیدایی انجمن‌ها در تهران و عوامل زمینه ساز نهضت مشروطه، باید به جنگ‌های ایران و روسیه و شکست از روسیه، آشنایی ایرانیان با اندیشه‌ها و تحولات نوظهور غرب و ظلم بی‌حد و حصر شاه و شاهزادگان حاکم، واقعه رژی و تحریم تنباکو (دو روش شوار، ۱۳۷۸: ص ۵۸) قتل ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ ه. ق. به دست میرزا رضای کرمانی، (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ص ۲/۱۴۷۲) (شعبانی، ۱۳۹۴: ص ۲۳۴) (شعبانی، ۱۳۷۹: ص ۱۹۹) به پادشاهی رسیدن مظفرالدین شاه، پیروزی ژاپن بر روسیه، مقاومت بوئرهای آفریقا در مقابل نفوذ انگلستان در کشورشان، (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ص ۲/۱۴۷۲) باخبر شدن جمعی از اعضای انجمن‌ها از سیر نوگرایی در چین، (حائری، ۱۳۸۱: ص ۲۲) الگو برداری عده‌ای از کمون‌های فرانسه و

انجمن های سری اروپا و تقلید از باشگاه های سیاسی - اجتماعی انقلاب فرانسه که یکی می خواست ریسپر شود و دیگری خود را ما را می دانست و دیگری دانتون... (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷: ص ۶۱۹) قرض های خارجی دولت به عنوان یکی از مظاهر سیاست استعماری، (آدمیت، ۱۳۹۴: ص ۱/۱۴۴) ظلم و ستم آشکار حکام و شاهزادگان از ظل السلطان تا شعاع السلطنه، (کرمانی، ۱۳۸۱: ص ۱۳۲) تلاش های روحانیون، (حائری، ۱۳۶۴: ص ۱۲۷) روشنفکران و اصلاح طلبان دوره قاجار، باعث خیزش مردم و تشکیل هسته اولیه تشکل ها و انجمن ها شد. این عوامل باعث تحولات فکری و بیداری افکار عمومی و شمار انجمن ها گردید و لزوم حکومت قانون و پایان حکومت استبدادی قاجار را به همراه داشت. که در اینجا به تعداد این انجمن ها از نظر نویسندگان و مورخان پرداخته می شود. عین السلطنه نوشته است که در این روزگار آن چنان تب انجمن سازی در جامعه بالا بود که نکات طنزی نیز درباره انجمن ها در میان طبقات مختلف شایع شده بود. (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ص ۳/۱۸۴۴) در جلسه روز بیست و ششم شوال ۱۳۲۴ ه. ق. مجلس شورای ملی هنگامی که یکی از نمایندگان مجلس خود را عضوی از «انجمن حمایت مجلس شورای ملی» خواند. از آن پس انجمن های متعددی پدید آمدند و روند انجمن سازی سیر صعودی یافت. تعداد انجمن های ملی فعال در تهران را منابع مختلف با ارقام متفاوتی ذکر نموده اند و آمار دقیقی از آنها در دست نیست که علت عمده این مسئله را می توان همانا پرتعداد بودن انجمن ها دانست. (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ص ۳/۱۸۰۱) محیط مافی تعداد آنها را از دویست و حتی سیصد انجمن نیز نوشته است. مهدی ملک زاده نیز در تاریخ خود یادآور شده که در روزهای آخر عمر مجلس انجمن های مستقر در مدرسه سپهسالار بالغ بر یکصد و هشتاد مورد بوده اند در حالی که شمار تقریبی آنها را در آخر کار یکصد و چهل انجمن یاد کرده و جمعیت آنها را حدود سی هزار نفر تخمین زده اند. با توجه به منابع، رقمی را که تقی زاده گزارش کرده یعنی یکصد و چهل و چهار انجمن صحیح تر به نظر می رسد. (شیرالی، ۱۳۸۴: ص ۱۴۷) عبدالله مستوفی درباره تعداد این انجمن ها می گوید: «گاهی یکی از انجمن ها از سایر انجمن های یک محل و یا تمام انجمن های شهر نماینده دعوت می کرد و این در وقتی بود که واقعه فوق العاده ای اتفاق می افتد، ولی چون عده انجمن ها زیاد و از همدیگر بی خبر بودند، تصمیمات آن ها هیچ وقت به جایی نمی رسید... (مستوفی، ۱۳۷۷: ص ۲/۲۴۶) باز در جای دیگر عبدالله مستوفی می گوید، «یکصد و هشتاد انجمن در طهران تشکیل شده و هر یک با برنامه و نظام نامه مخصوص به خود در پیشرفت آزادی می کوشند...» (مستوفی، ۱۳۷۷: ص ۲/۳۵۰) احمد کسروی در این باره می نویسد: «در تهران در این زمان، چهل تا کمابیش انجمن می بود...» (کسروی، ۱۳۶۳: ص ۴۱۲) عین السلطنه در باره تعداد انجمن ها می گوید: «صد و سی انجمن تهران، همه سنگ مشروطیت را به سینه می زند...» (هدایت، ۱۳۸۵: ص ۱۵۹)

منشأ انجمن های سیاسی از نظر نویسندگان و مورخان

انجمن های سیاسی در دوران پیش از مشروطیت که نقشی حیاتی و سازنده داشتند و در نتیجه نهال دشمنی که در دوره ناصرالدین شاه قاجار نشانده شده بود در دوره مظفرالدین شاه قاجار محصول داد، ابتدا مجامع سری افزایش یافت، سپس آشکار شد و جنبه عمومی پیدا نمود و مردم را به خیابان ها کشاند و کار حکومت قاجار را سخت نمود. در این باره که انجمن های مخفی پیش از نهضت مشروطه، با تأثیرپذیری از چه الگو و نمونه ای در ایران پا گرفتند، نظرات مختلفی وجود دارد. در این نظرات به طور کلی دو منشأ برای این انجمن ها عنوان نموده اند. نخست این که این الگو در درون خود ایران قرار داشت و دوم این که الگوی شکل گیری این انجمن ها و مجامع سری را باید در خارج از کشور جستجو کرد که در این مورد هم دو عقیده مختلف وجود دارد که عبارتند از: ۱- آن لمبتون را عقیده بر این است که برای پیدایی این انجمن ها نباید به دنبال یافتن الگویی در خارج از ایران بود، بلکه از دید وی ایران زمین از روزگار باستان همواره مهد تشکیل انواع مختلف جمعیت های سری بوده است. پس از ورود دین اسلام و به زعم لمبتون، حمله مسلمانان، ایران از وجود این تشکیلات خالی

نبوده است. قیام‌ها و نهضت‌هایی که در لباس دین، ملیت و قومیت ایرانی صورت می‌گرفت در طول یک هزار و پانصد ساله سال گذشته به طور پیوسته مهم‌ترین عامل سرکوبی غاصبان و اشغالگران این سرزمین به شمار می‌رفت. براین اساس، لمبتون معتقد است که این انجمن‌ها به تشکیلات سری غربی شباهتی نداشته، الگوی آن‌ها بیشتر انجمن‌های سری قرون میانه ی شرق بوده است. (رائین، ۲۵۳۵:ص ۱۵۲) ۲- در این میان برخلاف عقیده پیشین، برخی به دنبال الگوهایی در خارج از ایران بوده و معتقدند الگوی تشکیل این مجامع سری از مغرب زمین به ایران انتقال یافته است. از جمله منصوره اتحادیه اظهار داشته است که چون ایرانیان اصلاحات را بر پایه الگوهای غربی قرار دادند، بنابراین، بعید به نظر می‌رسد که در تشکیل این انجمن‌ها از قرون میانه الهام گرفته باشند. بلکه اصلاح طلبان ایرانی الگوی خود را از غرب اخذ نموده‌اند، ولی مسائل را در چارچوب اسلامی مورد توجه قرار می‌دادند تا بتوانند پشتیبانی همه اقشار، به‌خصوص روحانیت را جلب کنند. از دیدگاه منصوره اتحادیه احتمال این‌که انجمن‌ها از تشکیلات سری در غرب که به خصوص پس از شکست ناپلئون در ۱۸۱۵م تا بر افتادن سلطنت در ۱۸۴۸م فعالیت داشتند، الهام گرفته باشند بسیار زیاد است. (این تشکیلات، انجمن‌های سری کوچک و انقلابی بودند که در دوره مذکور، فعالیت سیاسی بسیار داشتند) (اتحادیه، ۱۳۶۱:ص ۱۲۵) برخی دیگر نیز مجامع سری فراماسونی غرب را بر روند تشکیل انجمن‌های سری ایران مؤثر می‌دانند. بر این اساس افکار و اندیشه‌های غربی از طرق مختلف از جمله رفت و آمد اشخاص در قالب‌های سیاسی و حتی سیاحتی به ایران سرازیر می‌شدند. این اشخاص از همین طریق با مجامع فراماسونری آشنا شده حتی به عضویت آن‌ها نیز در می‌آمدند. سرانجام سنگ بنای انجمن‌های فراماسونری در ایران توسط میرزا ملکم خان، با تشکیل فراموش‌خانه، نهاده شد. ایرانیان نیز با آگاهی از فعالیت این‌گونه انجمن‌ها به فایده کار جمعی و تشکیلاتی پی بردند و برای پیشبرد اهداف اصلاح طلبانه خویش دست به تشکیل این نوع انجمن‌ها در ایران دوره قاجار زدند. (شیرالی، ۱۳۸۴:ص ۳۱) در نهایت عبدالهادی حائری در این باره نیز با برشمردن بعضی دلایل می‌گوید برخی از انجمن‌ها توسط جمعی از ایرانیان که از سیر نوگرایی چین باخبر بوده‌اند، تشکیل شد. (حائری، ۱۳۶۴:ص ۲۲)

پیشینه سیاسی انجمن‌ها در ایران

عمده ترین تشکل های سیاسی که خواستار ایجاد اصلاحات در ساختار هرم قدرت و حکومت در ایران بودند، در دوران ناصرالدین شاه به وجود آمدند. درک و اجرای اصلاحات مهم ترین دغدغه ی این تشکل ها بود که همراه نمودن علما و قشر آگاه جامعه با این منظور، هدف اصلی آنها را تشکیل می داد. نکته مهم در این میان میل و استقبال اولیه حکومت به ایجاد چنین تشکیلاتی به صورت رسمی در کشور بود که تأسیس انجمن معارف در سال ۱۲۷۷ه.ش و به تبع آن روزنامه معارف نقطه اوج آن بود. (سلطانی فر و باقری ده آبادی، ۱۳۹۱:ص ۲۹) (دولت آبادی، ۱۳۷۱:ص ۱/۲۸۲) (رشدیه، ۱۳۷۰:صص ۷۹-۸۰-۷۸) در خصوص کارکرد و نقش انجمن های پیش و پس از مشروطه، تفاوت ماهوی وجود دارد و در تحلیل نهایی نباید نقش انجمن ها در این دو دوره یکسان تلقی شود. (سلطانی فر و باقری ده آبادی، ۱۳۹۱:ص ۲۹) زمان ناصری را باید یکی از مقاطع مهم تاریخ ایران برشمرد، زیرا تماس ایرانیان با دنیای متری به ویژه اروپا که بر اثر ارتباط نمایندگان سیاسی ایران و محصلین اعزامی به اروپا به وجود آمد، سبب رواج افکار آزادیخواهی و تمایل به حکومت دموکراسی شد. گروهی از روشنفکران و تحصیلکرده های ایرانی اروپا دیده، متوجه شدند برای پیشرفت مملکت و برقراری دموکراسی ابتدا باید ترقیات غربی به ایران وارد شود و رواج پیدا کند و مهمتر از همه اصول حکومت بر اساس قانون قرار گیرد. بنابراین، این روشنفکران خواهان اصلاحات سیاسی و اجتماعی شدند و با نفوذ در دربار ناصری سعی بر آشنایی ناصرالدین شاه با تمدن غربی داشتند و در جهت لزوم اصلاحات با منافع قدرت حاکمه در تعارض بود، طبیعی بود که شاه موضعی خصمانه پیش گیرد و بیش از پیش به سلطنت مطلقه تأکید ورزد. از این رو، جنبش اصلاح طلبی از همان ایام اگرچه در ظاهر کاری از پیش نبرد ولی فکر

اصلاحات در جامعه ریشه دوانید و رشد کرد و مردم را در مقابل برخی اقدامات حکومت برانگیخت. ماجرای انحصار تنباکو، نخستین واکنشی بود که مردم در برابر اقدام دولت از خود نشان دادند. یکی از سازمان های مهمی که در زمان ناصری به وجود آمد و به فعالیت پرداخت، فراموشخانه بود که میرزا ملکم خان ناظم الدوله آن را تأسیس نمود. بی شک او نخستین فرد ایرانی است که تلاشی آگاهانه به منظور برپایی شعبه ای از سازمان فراماسونری حتی به شکل غیر رسمی در ایران به عمل آورد. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱: صص ۲۷۳-۲۴۵) (رائین، ۱۳۵۷: ص ۱/۴۹۹)

پیشینه انجمن های سری

اوج پیدایش این تشکل ها و انجمن ها که در تاریخ به شکل رسمی اعلام موجودیت نمودند به اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار و اوایل پادشاهی مظفرالدین شاه قاجار بر می گردد که در آن زمان انجمن ها و بخصوص انجمن های مخفی با هدف اصلاحات داخلی و جلوگیری از سلطه ی بیگانگان به وجود آمدند و به مرور خواستار آزادی و قانون شدند. اعتراض مردم در سال های ۱۳۰۷ تا ۱۳۰۹ ه. ق. (مدرسی، بی تا: ص ۶۷) در مقابل انحصار رژی و پیروزی آنان فرصتی مناسب در اختیار مردم گذاشت تا در کار خود اندیشه نمایند و حاصل حرکت و تلاش گروهی را لمس کنند. (مدرسی، بی تا: ص ۶۷) (لین، ۱۳۶۷: ص ۶۸) برخی اقوال دلالت بر آن دارد که سید جمال الدین اسدآبادی پیش از تبعید از ایران به تشکیل انجمن مخفی توفیق یافته بود. (همان) فراموشخانه در سال ۱۲۷۳ ه. ق. به وسیله میرزا ملکم خان و پیوند انجمن مخفی با آن تلاشی است که سیستم سیاست های اروپایی با موفقیت به کار گرفتند. میرزا ملکم خان در مورد ترکیب فراموشخانه در ایران می گوید: «روح مذاهب مختلف عیسویت و تشکیلات انجمن های مخفی فراماسونری را آموخته است و سیاست و دانش اروپا را با دانش و مذهب آسیا تلفیق نموده ایم. (مدرسی، بی تا: ص ۶۷) (رائین، ۱۳۵۷: ص ۱/۴۹۹) در حقیقت این کاری نوین و قابل دقت بود که یک انجمن مخفی خودجوش را که سید جمال الدین اسدآبادی ایجاد نموده بود از مسیر خود خارج و وارد سیستمی دیگر نماید، بدون اینکه به اهداف ظاهری آن لطمه وارد آورد. روزنامه قانون که در لندن چاپ و منتشر می شد مخالفت با رژیم استبدادی و اصلاح طلبی را تبلیغ می کرد. در کنار فراموشخانه «مجمع آدمیت» با اهداف اقدام به نیکی، رفع ظلم، اتفاق، طلب علم، ترویج آدمیت و حفظ نظم پایه گذاری شد. چنان به نظر می رسد که میرزا ملکم خان کوشش بسیاری نموده که از این دو، یک حزب سیاسی به وجود آورد که نقش مخالف دولت را ایفا نکند. (مدرسی، بی تا: ص ۶۷) (نورابی، ۱۳۵۲: صص ۱۹۴-۷۵) در کتاب پیدایش و تحول احزاب سیاسی از قول حامد الگار نوشته شده که چنین تشکیلات موثر و کارآمدی وظیفه آن، پخش روزنامه قانون بوده است. فراموشخانه و مجمع آدمیت که بنیانگذارش میرزا ملکم خان عضو لژ سن (مدرسی، بی تا: ص ۶۷) سرمایه داری و آن شاخه ای از لژگراوندان اوریان بود و این هر دو در پیدایش گرایش های سیاسی و رشد افکار لیبرال و ماسونی گری فرانسه و بلژیک سهم بسزایی داشتند و مقدمه ای برای پیدایش و پا گرفتن فراماسونری در ایران و زمینه ساز ایجاد انجمن دیگری شد. در زمان مظفرالدین شاه که مطلقیت سلطنت و استبداد پنجاه ساله رو به ضعف نهاد و آزادی های نسبی کمابیش به وجود آمد، بنا به سوابق گذشته، انجمن های مخفی دیگری تشکیل شد که هدف آنها کاستن از قدرت سلطنت و اصلاحات اجتماعی بود و هیچ گونه شباهتی به تشکیلات سیاسی غرب نداشتند. (مدرسی، بی تا: ص ۶۸) (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱: صص ۲۷۳-۲۴۵) از میان این انجمن ها که پایه گذار احزاب سیاسی آینده بودند باید از انجمن مخفی سید محمد طباطبایی در سال ۱۳۲۲ ه. ق. نام برد. (مدرسی، بی تا: ص ۶۸) (لین، ۱۳۶۷: ص ۷۵) این انجمن دارای نظام نامه سیاسی بود و اعضای آن فدایی نامیده می شدند. آنان در برانداختن نظام استبدادی هم قسم شده بودند. چون سید صادق فرزند سید محمد طباطبایی، عضو فراموشخانه ی میرزا ملکم خان بود، انجمن مخفی به واسطه با تشکیلات فراماسونری ارتباط قابل ملاحظه ای داشت. (مدرسی، بی تا: ص ۶۸) (ملک زاده،

۱۳۶۳:ص ۲۰۳) ولی حامد الگار در این مورد با نظر تردید می‌نگرند. لیکن با مطالعاتی که انجام شده و مخصوصاً با توجه به اسناد ارائه شده چنان می‌نماید که انجمن مخفی با فراماسون‌ها بی‌ارتباط نبوده و یا در ادامه متأثر از نفوذ آن تشکیلات گشته است. وقتی اعضای این انجمن را که نامشان مشخص و شناخته شده اند بررسی می‌شود، مشخص می‌شود که در بدو تشکیل دارای استقلال بوده و به مرور زمان گرایش‌های ماسونی پیدا نموده است. یکی از برنامه‌های سیستم سیاسی غرب دقیقاً تغییر مسیر جمعیت و گروه‌هایی است که مستقلاً بوجود می‌آیند و سپس بدون اینکه احساس کنند از اهداف خود دور می‌افتند. در همین زمان، یعنی در محرم ۱۳۲۲ ه. ق، انجمنی زیرعنوان انجمن ملی تشکیل گردید، این انجمن از همه طبقات اجتماعی تشکیل یافته بود. به طوری که تجار برجسته، مجتهدین بزرگ، کارمندان، ملاکین و حتی اشراف و خان‌ها در آن عضویت داشتند. این انجمن برای استحکام مبانی و تبلیغ مرامنامه‌ی خود دو روزنامه صوراسرافیل و مساوات را منتشر می‌نمود. در بدو پیدایش نهایت کوشش خود را نمود تا فعالیت‌های سیاسی سید عبدالله بهبهانی و سید محمدصادق طباطبایی را هماهنگ و همکاری آنان را با جمع خود جلب نماید و موفق هم شد. کمیته انقلاب این انجمن که شامل نه نفر بود در جریان مشروطه نقش موثری را به عهده داشت، (مدرسی، بی تا:ص ۶۸) ولی طبق معمول با جریان القایی سیستم سیاسی میدان یافت که کمیته نه نفری انقلاب، انجمن ملی را در ارتباط با سوسیال دموکرات‌های روسیه و حزب همت بود، قرار دهد که همت عنوان حزب سوسیال دموکرات‌های مسلمان روسیه بود. (مدرسی، بی تا:ص ۶۹) با این مقدمه می‌توان گفت که پیدایش جمعیت‌ها و انجمن‌های سری، به سال‌های پیش از نهضت مشروطه باز می‌گردد، سالهایی که در سایه سلطنت ناصرالدین شاه اختناق در اوج خود بود، زمانی که کوچکترین روزنه امیدی برای اعتراض و اصلاح امور وجود نداشت و این اعتراض از سوی ناصرالدین شاه پذیرفته نبود و درنطفه خفه می‌شد. در آن سال‌ها روشنفکران و آزادیخواهان ایران که خواهان اصلاحات بنیادی در حکومت و جامعه بودند، وخامت اوضاع آشفته ایران را در یافته و پی برده بودند که تنها راه بهبود وضع و عقب نماندن از کاروان پرشتاب تمدن برقراری آزادی و امنیت و قانون در جامعه است. همچنین شماری اندک از نمایندگان دولت و سفیران در سفرهای خود به خارج از شیوه‌های حکومتداری اروپاییان آگاه شده بودند، خواستار اصلاحات اساسی شدند و این خواست خود را به گوش ناصرالدین شاه نیز رساندند. اما شاه ایران در آن هنگام در اوج نیرومندی بود و کمترین مخالفت را بر نمی‌تابید و استبداد کامل حکمفرما بود. در چنین شرایطی قضیه رژی یا واگذاری امتیاز تنباکو به بیگانگان همچون جرعه‌ای به خرمن استبداد افتاد و به اغتشاشات گسترده انجامید. این نارضایتی‌ها افزون بر آن که منافع بسیاری از بازرگانان و صاحبان کالا را به خطر می‌انداخت پیش درآمدی بود در اعتراض به استبداد داخلی و تأکید بر لزوم اصلاحات سیاسی و اقتصادی. در جریان واگذاری امتیاز رژی، سید جمال الدین اسدآبادی با تشویق تجار و روحانیون در شهرهای بزرگ به ایستادگی در برابر حکومت و بر لزوم اتحاد گروه‌های گوناگون پافشاری می‌کرد. به باور او براندازی حکومت‌های خودکامه تنها در پرتو آموزش و آگاهی مردمان شدنی بود. گروهی از سران مشروطه با او دیدار نموده و تحت تأثیر افکار و اندیشه‌های او قرار گرفته (موسوی نیای، بی تا:ص ۱۴۲) بودند از جمله: ملک‌المتکلمین سید محمد طباطبایی و حاج محمد حسن خان امین‌الضرب پدر حاج حسین خان امین‌الضرب. ملک‌المتکلمین پاره‌ای نظرات سید جمال الدین اسدآبادی را بازگو می‌نمود و ناظم الاسلام کرمانی نوشته است مقصود سید محمد طباطبایی برقراری جمهوری در ایران بود. برخی فعالان انجمن‌ها مانند محمدحسین ذکاء الملک فروغی و میرزا نصرالله خان مشیرالدوله به دیدار سید جمال الدین اسدآبادی رفته بودند. (موسوی نیای، بی تا:ص ۱۴۳) (اتحادیه، ۱۳۸۱:ص ۱۱۹) از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه قاجار شماری از ایرانیان که به اروپا مسافرت نموده بودند با دیدن پیشرفتهای سریع دولت‌های اروپایی تصمیم گرفتند در بازگشت به ایران برای تغییر اصول اجتماعی و سیاسی و به ویژه چگونگی اداره‌ی کشور تلاش نمایند (موسوی نیای، بی تا:ص ۱۴۳) (رائین، ۱۳۵۷:ص ۱/۴۸۷) در درون کشور نیز ترقی خواهان و شیفتگان آزادی به گونه‌ای پراکنده و با احتیاط به فعالیت‌های پنهانی خویش برای به دست آوردن آزادی و تغییر

حکومت می کوشیدند و این طبقه نیز به ترقی خواهان و آزادی خواهان می پیوستند. افزون بر این دیگر گروه‌ها و طبقات ناراضی هم، نشست‌هایی پنهانی داشتند و به گونه‌ای پراکنده برای رسیدن به آزادی و اصلاح امور و استقرار قانون فعالیت می نمودند. (همان: صص ۵۰۰-۴۹۹) (موسوی نیایی، تا: ص ۱۴۳) یکی از کسانی که در اروپا تحصیل نموده و با این شیوه‌ی حکومت داری غرب آشنا شده بود میرزا ملکم خان فرزند میرزا یعقوب ارمنی اهل جلفای اصفهان بود که پس از بازگشت از اروپا در دارالفنون به تدریس زبان خارجی و ترجمه مشغول شد. وی افزون بر معلمی دارالفنون مترجم حضور و مستشار و مقرب حضور میرزا آقاخان نوری نیز بود و در کارهای سیاسی از سوی اعتماد الدوله نوری مورد مشورت قرار می گرفت هنگامی که فرخ خان کاشی برای گفتگو درباره اختلاف ایران و انگلیس با هیاتی به اروپا رفت میرزا ملکم خان همراه او بود و در بازگشت ترفیع مقام و درجه گرفت. برپایه مدارکی که در دست است میرزا ملکم خان در این سفر به تشکیلات فراماسونری پیوسته و پیش از آن با این سازمان پیوندی نداشته است. (رائین، ۱۳۵۷: ص ۱/۴۸۸) (موسوی نیایی، تا: ص ۱۴۳) هنگامی که میرزا ملکم خان و پدرش میرزا یعقوب، شعبه فراماسونری را برگرفته از گرانداوریان فرانسه برپا نمودند در آغاز از نخبگان و چند تن از شاهزادگان قاجاری دعوت نمودند و انجمن خود را فراموشخانه نامیدند. در مورد برپایی فراموشخانه در میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد. ولی با توجه به اسناد و مدارک و نوشته‌های مورخان می توان گفت که برپایی نخستین فراموشخانه در ایران در پایان ۱۲۷۴ هـ. ق. ۱۸۵۷ م یا در آغاز ۱۲۷۵ هـ. ق. بوده است. (موسوی نیایی، تا: ص ۱۴۳) (رائین، ۱۳۵۷: ص ۱/۴۹۷) رفته رفته کار فراموشخانه بالا گرفت و چون در بیشتر نشست‌های آن درباره اصلاحات در کشور و پیشرفت‌های فرنگستان سخن به میان می آمد، درباریان و شخص شاه از این گونه صحبت‌ها ناراضی شدند به ویژه که درباریان با هرگونه انجمن سازی مخالف بودند. (همان: صص ۵۰۴-۵۰۳) (موسوی نیایی، تا: ص ۱۴۳) از این رو بر اثر توطئه درباریان در یکی از همان سال‌های نخست برپایی فراموشخانه ذهن ناصرالدین شاه بر ضد آن برانگیخته شد. (موسوی نیایی، تا: ص ۱۴۳) با اعلان رسمی دولتی آن را محکوم نمودند و عضویت در آن را مستوجب تنبیه سخت و سیاست دانستند. با این همه فراموشخانه به گونه‌ای پنهانی فعالیت می کرد. ولی باید دانست که پس از تبعید میرزا ملکم خان از ایران همه‌ی کوشش‌های سری به دست یاران و همفکران میرزا ملکم خان افتاد که شمارشان اندک بود. خود میرزا ملکم خان رساله‌هایی می نوشت و محرمانه می فرستاد و نقش دیگری در کار آنان نداشت، هرچند نفوذ معنویش زیاد بود. ضربه دوم به فراموشخانه واگذاری امتیاز لاتاری و رسوایی بود که در پی آن دامان میرزا ملکم خان را گرفت این ضربه بسی سخت تر از ضربه نخست بود، زیرا از اعتبار فراموشخانه کاست و این انجمن دیگر نتوانست جان بگیرد و در عمل برچیده شد. (موسوی نیایی، تا: ص ۱۴۴) (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۳۲: ص ۱۱۸) (کدی، ۱۳۷۷: صص ۳۴۲-۳۱۷-۱۴۹-۱۲۰) (تیموری، ۱۳۳۷: ص ۵۶) (رائین، ۱۳۵۷: ص ۳۲)

نقش انجمن مخفی در نهضت مشروطه

شکل گیری نخستین انجمن‌های مخفی سیاسی را به دوران آخر حکمرانی مظفرالدین شاه قاجار و به طور مشخص به تشکیل جلسات انجمن مخفی در سال ۱۳۲۲ هـ. ق نسبت می دهند (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۲) (کرمانی، ۱۳۷۱: صص ۲۳۰-۱۶۲) ولی این فعالیت‌ها پیشینه‌ای در اواخر دوره‌ی حکومت ناصرالدین شاه قاجار هم داشته و اولین انجمن‌های مخفی در دوره‌ی سلطنت ناصرالدین شاه شکل گرفته است. در این دوره، میرزا ملکم خان تشکیلات فراموشخانه را تأسیس کرد و تا سال ۱۲۷۰ هـ. ق/اکتبر ۱۸۶۱ م فعالیت نیمه علنی خود را دنبال نمود و پس از آن به صورت مخفی فعالیت کرد. گفته

می شود که سید جمال الدین اسد آبادی (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۲) - مبارز بانفوذی که عقایدش تأثیر عمیقی بر رهبران مشروطیت داشت - در دوره ی واقعه ی رژی پیش از اخراج از ایران در سال ۱۲۷۰ ه.ش (۱۸۹۱ م) موفق شده بود که یک انجمن مخفی تشکیل دهد. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۳) (اتحادیه، ۱۳۸۱: ص ۱۱۹) واکنش حکومت قاجار در آن دوره در برابر وجود چنین اجتماعی بسیار تند بوده است. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۳) (کرمانی، ۱۳۷۱: ص ۱۷۰) در ادامه باید افزوده شود که در جریان نهضت مشروطه، یک سازمان حزبی هم شکل نگرفت و تشکیلات سیاسی ای که تا حدی عهده دار این رهبری شدند، انجمن های مخفی بودند. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۷) (اتحادیه، ۱۳۸۱: ص ۱۱۷) با مرور فعالیت انجمن های مخفی مشخص می شود که: اولاً نخستین تشکل های سیاسی در ایران به صورت پنهان شکل گرفته اند. این انجمن ها بیشتر از تشکل های سیاسی جوامع غربی، به انجمن های مخفی مشرق زمین در قرون گذشته شباهت داشت. ثانیاً علت وجودی اولین تشکل های سیاسی، مبارزه علیه رژیم حاکم بوده است و این احزاب، بیشتر، هسته های انقلابی مبارزه و مقاومت بوده اند. ثالثاً وجه مشترک کسانی که در کنار یکدیگر در این تشکل ها قرار می گیرند، بیش از آنکه وجه اثباتی داشته و به خاطر ضرورت همکاری در پیشبرد بهتر امور باشد، جنبه ی نفی داشته و با هدف همکاری در مخالفت با رژیم و براندازی رژیم حاکم بوده است. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۷) بنابراین انجمن های مخفی را می توان از عوامل مؤثر در شکل گیری نهضت مشروطه دانست. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۷) (حائری، ۱۳۶۰: صص ۵۵-۵۴) زمان پیدایی آن ها به اواخر سلطنت ناصر الدین شاه و اوایل زمامداری مظفر الدین شاه باز می گردد. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۷) (لمیتون، ۱۳۷۵: ص ۳۹۳) این انجمن ها خواستار اصلاحات بودند و سعی شان بر آن بود که دسته های مختلف (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۷)، خاصه علما و تجار را با یکدیگر هم گام سازند و همین خواسته ی آنان سبب توفیق نهضت شد. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۸) (اتحادیه، ۱۳۸۱: ص ۱۱۷) همه ی انجمن ها در فضای پنهان مبارزه علیه رژیم شاه شکل گرفتند و علت مخفی بودن تشکیلات انجمن ها هم وحشت از حکومت و نگرانی از حبس و قتل بود، در حدی که باعث حتی تشکل انجمن مخفی نیز با نگرانی های بسیار همراه باشد. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۸) (کرمانی، ۱۳۷۱: ص ۱۷۸) به هرحال، با همه ی تأثیری که انجمن ها در ایجاد نهضت مشروطه داشتند و سازمان های سیاسی پیشگام در منطقه و ایران محسوب می شدند، کارکرد ارزشمند انقلابی و البته موقت آنان در اعتراض به پادشاهان قاجار و مخالفت با روابط ناسالم حکومت قاجار با بیگانگان و قرار دادهای ناعادلانه ی آنان، با استقرار نظام مشروطه پایان یافت. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۱۴) (آدمیت، ۱۳۷۰: صص ۱۲۱-۱۲۰) از جمله انجمن هایی که از فعالیت های آن اطلاع کافی در دست است، انجمن مخفی می باشد (ناظم الاسلام، ۱۳۶۲: ص ۸۴) که ناظم الاسلام کرمانی در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان بخش هایی را به شرح اهداف، مباحث و عقاید این انجمن تخصیص داده است. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ص ۲/۱۷۵) در حالی که کمیته انقلابی، جامع آدمیت، حزب اجتماعیون و مرکز غیبی را روشنفکران متجدد تشکیل داده بودند، انجمن مخفی اعضای خود را عمدتاً از طبقه متوسط سنتی برگزید. ناظم الاسلام کرمانی عضو مؤسس آن، تشکیل انجمن ها در یادداشت های مشروحی که با عنوان تاریخ بیداری ایرانیان منتشر شده، بیان نموده است. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ص ۲/۱۷۵) انجمن مخفی را که بیشتر یک محفل پنهان بود، در ذیحجه ۱۳۲۲ ه.ق عده ای از رجال، از جمله ناظم الاسلام کرمانی، با هدایت و حمایت سید محمد طباطبائی شکل دادند. نگاه مؤسسين به این تشکل، بیش از انجمن های پیشین، رنگ و بوی حزبی داشت. آنان به این تفاهم رسیدند که باید با تشکیل مجالس و انجمن های مخفی و آشکار، با اشخاص عالم و متمدن بنشینند و در امور وطن و اصلاح خرابی ها سخن برانند و چاره اندیشی کنند. (امین زاده، ۱۳۸۷: ص ۸) (کرمانی، ۱۳۷۱: ص ۱۶۱) انجمن طی نشستی در بهمن ۱۲۸۴ ه.ش مقرراتی برای طرز رفتار و فهرستی از خواسته ها تدوین نمود. این اصول که عهد با قرآن کریم محسوب می شد، گویای نهانکاری، ضدیت با ستمگران، احترام به روحانیان، برگزاری نماز در پایان هر جلسه و پذیرفتن حضرت مهدی (عج) به عنوان آخرین و تنها حافظ راستین امت بود.

فهرست خواسته ها شامل قواعد ملی عدالت و یک عدالتخانه، بررسی های لازم برای ثبت املاک، ساختار مالیاتی عادلانه، اصلاحات نظامی، معیاری برای عزل و نصب حکام، تقویت تجارت داخلی، احداث مدارس، بازسازی گمرکات، محدودیت اختیارات دولتمردان، رسیدگی به حقوق و مزایای حکومتی و اجرای قوانین شرع مقدس می شد. برنامه با این ادعا پایان می یافت که اگر حکومت این پیشنهادها را بپذیرد ایران در عرض یکسال حتی دستاوردهای ژاپن را نیز پشت سر خواهد گذاشت. انجمن مخفی پس از تدوین برنامه با دو مجتهد از سه مجتهد مهم پایتخت یعنی سید عبدالله بهبهانی و سیدمحمد طباطبایی تماس گرفت. سیدمحمد طباطبایی چون از شهرت یک اصلاح طلب معتدل برخوردار بود و با سیدجمال الدین اسدآبادی سابقه همکاری نزدیکی داشت، یکی از نخستین مدارس جدید را در تهران تاسیس نمود و پسرش محمد صادق طباطبایی را برای تحصیل زبان های اروپایی به استانبول فرستاد. سیدمحمد صادق طباطبایی بعدها واسطه اصلی بین انجمن مخفی، بازار و روحانیون عمده در تهران شد. بدین سان ایران در سال ۱۲۸۴ه.ش به سرعت به سوی انقلاب سیاسی در حرکت بود. طبقه ی متوسط سنتی به صورت طبقه ای سرتاسری درآمد، اکنون از لحاظ اقتصادی، عقیدتی و سیاسی از سلسله حاکم جدا شده بود. روشنفکران متجدد با الهام از مشروطیت، ناسیونالیسم و دنیا نگری گذشته را رد می کردند. حال را با با اعتراض می نگرستند و نگاهی تازه به آینده داشتند. علاوه بر این، هم طبقه متوسط سنتی و هم روشنفکران متجدد به رغم تفاوت هایشان حملات خود را متوجه یک هدف نموده بودند: حکومت مرکزی. هر دو، سازمان ها، انجمن ها و احزاب سیاسی و نیمه مخفی خود را تشکیل می دادند. هر دو آگاه بودند که سلسله قاجار نه تنها از لحاظ مالی ورشکسته که همچنین از نظر اخلاقی بی اعتبار، به لحاظ اداری بی کفایت و مهمتر از همه از لحاظ نظامی نیز ناتوان است. کشور منتظر آخرین تکان بود تا وارد نهضت مشروطه شود. (آبراهامیان، پیشین: صص ۷۴-۷۳) نکته دیگر این که در مورد انجمن مخفی می توان گفت که این انجمن با اطلاع سید محمد طباطبایی و بوسیله ی ناظم الاسلام کرمانی در تهران زیر نظر آیت الله سید محمد طباطبایی تشکیل شد، در این انجمن کتاب های ابراهیم بیک و طالبوف خوانده می شد. تشکیل حکومت، مبارزه با استبداد و کسب آزادی در این انجمن مطرح شد. ارسال شبنامه ها و تشویق مردم به ایجاد مدارس نوین از اقدامات این انجمن بوده است. اولین جلسه ی آن در چهارم اسفند ۱۲۸۳ه.ش برگزار شد. اعضای این انجمن از تحصیل کرده های «سنتی» جامعه بودند و به همین دلیل اغلب آنان در چارچوب فرهنگ و عقاید رایج آن روز کشور بودند. هرچند که در جلسات شان کتاب های «ممنوعه» همچون «سیاحتنامه ابراهیم بیک»، «یک کلمه» و نوشته های میرزا ملکم خان مورد مطالعه قرار می گرفت، لیکن در مجالس شان از گفتگوهای مانند مفاهیم «حقوق بشر» و یا «حکومت دموکراتیک» خبری نبود. با وجود علاقه به استقلال کشور و خوشبختی مردم و عدالت اجتماعی و ضد استبداد، قوانین اسلام و بویژه تشیع را بهترین علاج اصلاح جامعه می پنداشتند. (کشاورزی، ۱۳۸۵: صص ۲/۱۵۳) از همان اولین جلسه، اعضای انجمن، با وجود اینکه از فساد جامعه و رجال کشور انتقاد می کردند، از توسعه ی فرهنگ و مدارس حمایت می نمودند، لیکن راه حل هرگونه پیشرفت و ترقی را اجرای صحیح اسلام و قرآن می دانستند. یکی از اعضای «بیداری مردم را از راه قرآن» پیشنهاد می نمود. دیگری به شرط «تکلیف شرعی» با انجمن همکاری می نمود. یکی دیگر تلاش انجمن را بخاطر «حفظ اسلام» ممکن می دانست. آن یکی غرض از مبارزات را «اجرای قانون اسلام» می دانست. با این همه، انجمن فوق خدمات ارزشمندی به مبارزات مشروطه خواهی کرد. از جمله یکی از اهداف آن، کشاندن پای روحانیان معتبر، به درگیری در مبارزات نهضت مشروطیت بود و توانست میرزا مصطفی آشتیانی (فرزند رهبر نهضت تنباکو در تهران) را با خود همراه سازد و سپس از طریق وی، اعضای انجمن، توانستند سید عبدالله بهبهانی (یکی از دو رهبر روحانی نهضت مشروطیت) را به کارزار انقلاب وارد نمایند. آنان عکس رئیس بلژیکی گمرکات ایران «مسیونز» را (که ضمن ضیافتی با لباس روحانیت قلیان می کشید)، از اطاق امین السلطان به دست آوردند، تکثیر کردند، میان مردم منتشر ساختند و یک نسخه از آن را بوسیله میرزا مصطفی آشتیانی به بهبهانی رسانیدند و این امر موجب تشدید

اعتراض بهبهانی، طلاب و مردم گردید. همچنین در واقعه ی تحصن تجار در اعتراض به تعرفه ی گمرکی (کشاورزی، ۱۳۸۵: ص ۲/۱۱۰) اعضاء انجمن، تجار را وادار کردند که شکایت به پیش سید محمد طباطبایی (یکی دیگر از دو رهبر روحانی انقلاب مشروطیت) ببرند. او نیز در حمایت از تجار، در مقابل حکومت جبهه گرفت و بدین طریق کدورت بین او و صدراعظم را افزون تر کردند. در این بین واقعه ی کتک خوردن مجتهد کرمان (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱: ص ۶۹) (کسروی، ۱۳۶۳: ص ۵۲) از دست عمال حاکم آن شهر پیش آمد. اعضای انجمن این حادثه را دستاویز قرار دادند و: «...پس از مذاکره در انجمن... خدمت آقای طباطبایی رسیده، مکاتیب کرمان را اظهار داشته، واقعه را آب و تابی داده که جناب اش از استماع این خبر متغیر شد...» (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱: ص ۸۰) اعضاء انجمن مخفی پس از اینکه علما در قم تحصن کردند، وظیفه ی خودشان را تمام شده انگاشتند و انجمن را منحل ساختند. این انجمن به دنبال انجمن قبلی و پس از مهاجرت علما به قم تشکیل گردید که سید محمد طباطبایی و سید محمد عبدالله بهبهانی در این انجمن حضور داشتند. (همان: صص ۴۹۵-۱۶۲) مرحوم حلاج این انجمن مخفی را به نام «انجمن اصلاح خواهان» نامیده است. (مدیر حلاج، ۱۳۱۲: ص ۸۰) بعدها انجمن دیگری بنام «انجمن ثانی» با اشاره ی سید محمد صادق فرزند سید محمد طباطبایی تشکیل گردید. به نوشته ناظم الاسلام کرمانی هدف اصلی و اساسی سید محمد طباطبایی از تشکیل انجمن مخفی هدفی سیاسی بود و سید محمد طباطبایی می خواست از این راه جامعه را بیدار کند و آنها با حقوق سیاسی خود آشنا نماید و در یک کلام مردم ایران را بیدار نماید. این انجمن دارای نظام نامه بود و اعضای آن را فدایی می نامیدند آن ها سوگند یاد کرده بودند که در برقراری عدالت بکوشند پژوهشگران درباره روش آنان برای رسیدن به عدالت اختلاف نظر دارند برخی آنان را مشروطه خواه و پاره ای نیز ایشان را جمهوری خواه دانستند. انجمن مخفی به تدریج روش تندتری اتخاذ نمود بطوری که بعضی اعضای آن از انجمن خارج شدند، (سعیدی، ۱۳۸۴: ص ۱۰۸) به گفته منصوره اتحادیه این انجمن رفته رفته تندرو شد اما به درستی روشن نیست که آیا بنیانگذاران آن از آغاز تندرو بودند یا رفته رفته و روشهای تندتری در پیش گرفته اند (اتحادیه نظام مافی)، (۱۳۸۱: ص ۱۲۶) (موسوی نیایی تا: ص ۱۴۶) بنیانگذاران انجمن مخفی از روحانیان اصلاح طلب و میانه رو بودند. انجمن، در نظام نامه ی خود بر تشکیل عدالت خانه، تعدیل مالیات، انتظام قشون، اصلاح و ترویج تجارت، توجه به مالکیت و زمین، تعیین اختیارات حکام، اصلاح امور گمرکی، رسیدگی به وضعیت ارزاق و اجناس، تأسیس مدارس علمی و کارخانه ها، تعیین تکلیف وزارت خارجه، اصلاح مواجب و مستمری های دولتی و تعیین حدود وزرا و وزارتخانه ها با ملاحظه شرع تأکید داشت. نهان کاری و دیگر اصول انجمن با سوگند به قرآن مقرر می شد. اعضای انجمن مخفی در تلاش برای مقابله با استبداد و محو تسلط بیگانگان بر کشور در پی تنویر افکار عمومی، تشویق مردم به کسب علوم و معارف جدید و آشنایی با زبان های خارجی و ارتقای آگاهی و آمادگی جامعه برای پذیرش حکومت مشروطه و حاکمیت قانون بودند. تأسیس مجلس شورای ملی از اهداف سیاسی انجمن بود. انجمن مخفی در اتحاد بین دو روحانی شاخص مشروطه خواه، سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی، و پیشبرد نهضت مشروطه خواهی نقش برجسته ای داشت. از اعضای انجمن می توان به آیت الله سید محمد طباطبایی به عنوان موسس ناظم الاسلام کرمانی، مجد الاسلام کرمانی، شیخ محمد شیرازی ذوالریاستین، میرزا آقا اصفهانی، شیخ حسین ادیب بهبهانی و سید محمد خلخالی نام برد. این انجمن به نوشته ناظم الاسلام کرمانی مسئول ایجاد اتفاق و همکاری بین دو مجتهد بزرگ تهران آیت الله سید محمد طباطبایی و آیت الله سید عبدالله بهبهانی بوده است. (موسوی نیایی تا: ص ۱۴۶) به نوشته ملک زاده نشست های این کمیته در منزل حکیم الملک تشکیل می شد این کمیته دارای افراد رابط و مسلح بوده. که خود را مسئول حراست از مجلس شورای ملی می دانسته اند. این کمیته به صورت مخفی مدعی رهبری نهضت مشروطیت بود و با سوسیال دموکراسی روسیه و حزب همت حزب سوسیال دموکرات مسلمان روسیه روابطی داشت. (ملک زاده، ۱۳۷۱: ص ۲۰۱) (موسوی نیایی تا: صص ۱۴۷-۱۴۶) در مجموع انجمن های سیاسی در

طول سال‌های قبل از نهضت، تلاش خستگی ناپذیری را در راه مبارزه با استبداد و فساد حکومت به عمل آوردند و بالاخره آتش انقلاب را فروزان کرده و مشروطیت را به همراهی بقیه‌ی گروه‌های مشروطه‌خواه مستقر ساختند. آنان از هر فرصتی برای قرار دادن روحانیان در مقابل دولت و نارضایتی مردم استفاده می‌کردند تا آنجا که قدم به قدم مردم را به رهبری روحانیت مشروطه‌خواه به سوی انقلاب کشانیدند و مشروطیت را با چنگ و دندان در کشور برپا ساختند. (کشاورزی، ۲۰۱۳، ص ۱)

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت می‌توان گفت که تشکیل انجمن‌ها در دوره قبل از مشروطه با همکاری روشنفکران و اصلاحگران و همچنین تاسیس مدارس و انتشار روزنامه‌ها به وسیله آنها نقش بسیار مهمی در نهضت مشروطه داشت، تا جایی که بعضی از پادشاهان قاجار چون از اهداف و برنامه‌های این انجمن‌ها اطلاع کافی نداشتند به عضویت این انجمن‌ها در می‌آمدند و سوء ظنی نسبت به آنها نداشتند اما رفته رفته با آشکار شدن اهداف و برنامه‌های این انجمن‌ها پادشاهان قاجار نسبت به این انجمن‌ها حساسیت نشان دادند و از ادامه فعالیت آنها جلوگیری به عمل آمد. انجمن‌های پیش از مشروطه، هم از لحاظ ساختار و هم از لحاظ رفتار سیاسی نقش بسیار مهمی را در برپایی نهضت مشروطه ایفا نمودند. این تشکل‌های سیاسی نخستین، در عملکرد خود یک هدف مشترک داشتند که آن عبارت بود از: آگاه نمودن و تنویر افکار عمومی در برخورد با پدیده‌های موجود در جامعه. تأکید این تشکل‌ها بر اجرای قانون در جامعه، ترکیب حساب شده و منسجم اعضای انجمن، شرکت فعال آزادی خواهان در انجمن‌ها و پرهیز از مباحث افراطی و تنش‌زا در این دوره، از ویژگی‌های مهمی بود که بیشتر این انجمن‌ها از آن برخوردار بودند. یکی از وجوه مهم افتراق انجمن‌های پیش و پس از مشروطه، فعالیت پنهان اکثریت انجمن‌های پیش از مشروطه است که این موضوع برخاسته از دو عامل بود؛ نخست، موضوع کاری انجمن‌ها که عمدتاً حول و حوش مباحث سیاسی کشور می‌چرخید و دیگر فضای استبداد و اختناق قبل از مشروطه. بسیاری از آزادیخواهان که در این انجمن‌ها حضور داشتند به یک چیز معتقد بودند و آن ارتقای سطح آگاهی توده مردم جهت نیل به تنظیم روابط در جامعه بود. (سلطانی فر و باقری ده‌آبادی، ۱۳۹۱: ص ۲۹) انجمن‌ها در نهضت مشروطه یکی از ارکان انقلابی در ایران دوره قاجار بودند که شبکه نهضت مشروطه طلبی را بیش از پیش ریشه دارتر نمودند و در ارتباطات اجتماعی عصر

نهضت مشروطه نقش مهمی داشتند. این انجمن ها در تاریخ نهضت مشروطه ایران فصل جداگانه و مخصوص دارند؛ ولی از جنبه تعامل انجمن ها با مطبوعات ملی و عوامل ارتباطات اجتماعی در ایران، همین قدر باید یادآوری نمود که انجمن ها در حقیقت، مرکز تهیه مقالات انقلابی روزنامه ها و همچنین مرکز مباحثه و تفسیر و تعبیر نوشته های مطبوعات ملی به شمار می رفتند. انجمن های سری که در اواخر قرن نوزدهم در تهران و برخی از شهرها به وجود آمده بودند، در اوایل قرن بیستم در اکثر شهرهای بزرگ ایران نیز توسعه یافته و مرکز تجمع و فعالیت ملی گرایان و آزادیخواهان شدند. البته دو دسته مهم روزنامه نگاران و روحانیان در تشکیل این انجمن ها نقش بسیار مهمی ایفا می نمودند؛ به طور مثال از پنجاه و چهار نفر عضو نخستین انجمن سری که در تهران تشکیل شد، بیست نفر روزنامه نگار و بقیه روحانی و بازرگان بودند. (نژادایرن، ۱۳۹۳: ص ۶۶) حضور روزنامه نگاران از این رو در انجمن های سری اهمیت داشت که علاوه بر آگاهی و دانشی که از اوضاع داخل و خارج کشور داشتند، روزنامه ها و جزوه های آنها وسیله ترویج و توسعه انجمن های سری بین مردم بود. البته نقش روحانیان در انجمن های سری به علت احترام و نفوذ قابل ملاحظه ای که بین بازاریان و مردم داشتند، مهم بود و از طرفی روحانیان از طریق مکاتب و مدارس مذهبی در آموزش و پرورش زمان خود اثر می بخشیدند. ذکر این نکته نیز مهم است که یکی از دستورهای مهم انجمن های سری، این بود که هر روز یا هر هفته اعضای انجمن در مرکز خود جمع شده و روزنامه های ممنوعه داخل و خارج کشور را برای یکدیگر بخوانند و اوضاع و احوال مملکتی و فعالیت های خود را مورد بحث و ارزیابی قرار دهند. در نتیجه پیوند روزنامه ها و انجمن های سری و ارتباطی که از این طریق حاصل شده بود، اسلحه بسیار مهمی در تبلیغات انقلابی ها و آزادیخواهان به شمار می آمد. (نژادایرن، ۱۳۹۳: ص ۶۷) (مولانا، ۱۳۵۸: صص ۱۲۲-۱۲۱)

فهرست منابع و مآخذ

- اتحادیه (نظام مافی)، منصوره، ۱۳۸۱، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت، تهران، پیامک.
- احتشام السلطنه، محمود، ۱۳۹۲، خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش محمدمهدی موسوی، تهران، زوار.
- آدمیت، فریدون، ۱۳۹۴، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، گستره.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۶۰، تشیع و مشروطیت در ایران، تهران، نشر امیر کبیر.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۶۴، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، چاپ دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۸۱، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر.
- دو روش شوار، ژولین، ۱۳۷۸، خاطرات سفر به ایران، مترجم مهران توکلی، تهران، نشر نی.
- دولت آبادی، یحیی، ۱۳۶۲، حیات یحیی، جلد دوم، تهران، انتشارات فردوس.
- رئین، اسماعیل، ۱۳۵۷، فراموشخانه و فراماسونری در ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- رئین، اسماعیل، ۲۵۳۵، انجمن های سری در انقلاب مشروطیت، تهران، انتشارات جاویدان.
- رشدیه، فخرالدین، ۱۳۷۰، زندگینامه پیرمعارف رشدیه، بنیانگذار فرهنگ نوین ایران، تهران، انتشارات هیرمند.
- شعبانی، رضا، ۱۳۷۹، مبانی تاریخ اجتماعی ایران، تهران، قومس.
- شعبانی، رضا، ۱۳۹۴، ایرانیان و هویت ملی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

شیرالی، فاطمه، ۱۳۸۴، انجمن‌های تهران در زمان مشروطیت، تهران، باران اندیشه.

عین السلطنه، قهرمان میرزا سالور، ۱۳۷۴، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، جلد چهارم، چاپ اول، تهران، اساطیر.

کسروی، احمد، ۱۳۶۳، تاریخ مشروطه ایران، جلد اول، چاپ شانزدهم، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.

کشاورزی، بهزاد، ۱۳۸۵، تشیع و قدرت در ایران، تهران، خاوران.

لینن، ویلهلم، ۱۳۶۷، ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت‌الحمایگی، ترجمه مریم میراحمدی، چاپ اول، تهران، انتشارات معین.

مدیرحلاج، ح، ۱۳۱۲، تاریخ نهضت ایران، تهران، مطبعه مهر.

مستوفی، عبدالله، ۱۳۷۷، شرح زندگانی من، تهران، زوار.

ملک زاده، مهدی، ۱۳۶۳، تاریخ مشروطیت ایران، چاپ دوم، تهران، علمی.

مولانا، حمید، ۱۳۵۸، سیر ارتباطات اجتماعی در ایران، تهران، دانشکده ارتباطات اجتماعی.

ناظم الاسلام کرمانی، محمدبن علی، ۱۳۷۱، تاریخ بیداری ایرانیان، چاپ چهارم، تهران، انتشارات امیرکبیر.

ناظم الاسلام کرمانی، محمدبن علی، ۱۳۸۱، تاریخ بیداری ایرانیان، جلد اول، چاپ ششم، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.

نورایی، فرشته، ۱۳۵۲، تحقیق در افکار میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

مقالات

امین زاده، محسن، پاییز ۱۳۸۷، ظهور احزاب سیاسی در عصر مشروطیت در ایران، پرتال جامع علوم انسانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، مجله فرهنگ، شماره ۶۷.

سعیدی، گلناز، ۱۳۸۴، تشکیل انجمن‌های مخفی در عصر مشروطه تحت تاثیر احزاب سوسیال دموکرات، پیک نور، سال سوم، شماره اول.

سلطانی فر و باقری ده آبادی، محمد و علیرضا، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، تحلیل نقش انجمن‌های صدر مشروطیت در سقوط مجلس اول، دو فصلنامه علمی-پژوهشی دانش سیاسی، سال هشتم، شماره دوم- (پیاپی).

مدرسی، علی، بی تا، بخش سیاسی اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی پرتال جامع علوم انسانی، مجله یاد.

موسوی نیا، محمدتقی، بی تا، روند پیدایش احزاب و انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت، بخش سیاسی اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی پرتال جامع علوم انسانی، شماره ی ۲۳۰-۲۲۷